
AZ EU GAZDASÁGI VERSENYKÉPESSÉGRE VONATKOZÓ KONCEPCIÓJÁNAK ÉS GYAKORLATÁNAK ALAKULÁSA 2004-2024 KÖZÖTT - NÉHÁNY TANULSÁG¹¹

Czakó Erzsébet¹²

DOI: [10.29180/978-615-6886-01-9_4](https://doi.org/10.29180/978-615-6886-01-9_4)

ABSZTRAKT

Kutatási kérdésem, hogy a vállalatok versenyképességét középpontba helyező gazdasági versenyképesség koncepciók és azok tartalmi elemei hogyan jelentek, illetve jelennek meg az Európai Bizottság által jegyzett előterjesztésekben és értékelésekben az évek során. A munka másodlagos adatforrásokra támaszkodva az Európai Unió integráció szintű versenyképesség koncepció alakulását, legfőbb horizontális pilléreit, és a koncepciók gyakorlatba ültetését szolgáló, és a tagállamoknak is szóló kezdeményezéseket tekinti át. A szakmai háttérrel a vállalatokra irányuló gazdasági versenyképesség 1990-es években formálódó megközelítései jelentik. Az időrendi áttekintés egyik kutatási állítása, hogy a 2004-es bővítés időszakára lényegében kialakult, intézményesült és operacionalizálhatóvá vált az EU versenyképességi koncepciója ill. keretrendszere. Az eltelt két évtized alatt intézménysültek ezek, igazodtak a társadalmi, gazdasági és technológiai változásokhoz, amelyet a jelenlegi fenntartható versenyképesség keretrendszerre tükröz és alkalmaz.

JEL-kódok és kulcsszavak: O2 Development Planning and Policy, L5 Regulation and Industrial Policy, M10 General Business Administration

11 A szerző köszönetet mond a BGE Kutatói Nap, 2024. Pénzügypolitikai kihívások címmel Ábel István és Losonczi Miklós professzorok 70. születésnapjának tiszteletére rendezett konferencia szekciója résztvevőinek, valamint a két anonim bírálónak az észrevételeikért.

12 Czakó Erzsébet, habilitált egyetemi tanár, Budapesti Gazdasági Egyetem, Pénzügyi és Számviteli Kar, Menedzsment és Vállalkozás Tanszék, valamint Adjunct Professor, SGH Warsaw School of Economics, Varsó, e-mail: czako.erszabet@uni-bge.hu

BEVEZETÉS

Magyarország, kilenc másik Európai Unió (EU) tagállammal idén, 2024-ben ünnepelte EU tagságának 20. évfordulóját. Az évfordulóhoz kapcsolódóan számos áttekintés született: honnan, hová és milyen ütemben tudott felzárkózni a magyar gazdaság az EU tagállamok átlagához, és hogyan is értékelhető a kétévtizedes EU-tagállami időszak, hogyan látták és látják a folyamat cselekvő érintettjei. A Bíró-Nagy – Medve-Bálint (szerk., 2024.) kötet átfogó, több területet tárgyaló összegzésre vállalkozott, a közpolitikák területeit választva nézőpontul. A Magyar Közgazdasági Társaság (MKT) 2023-ban eseménysorozatot indított, amelyhez kapcsolódóan a szervezet szakosztályainak szinte mindegyike áttekintést adott arról, hogy az EU-csatlakozás hogyan érintette a képviselt szakterületet. (MKT, 2024). Ehhez a diskurzushoz kapcsolódik írásom, amely a gazdasági, közelebbről a vállalati versenyképességet választja vizsgálódási nézőpontként. Meglepő, hogy noha a versenyképesség¹³ ügye az EU integrációs szintű gazdaságpolitikai prioritásai között továbbra is jelen van, kevés teret kapott a hazai áttekintésekben.

Az alábbi írás három részből áll. Elsőként a vállalatokat középpontba helyező gazdasági versenyképesség koncepcióját, és annak különböző megközelítést mutatja be. Ennek a résznek kutatási állításként megfogalmazott következtetése, hogy az EU maga is adoptálta és adaptálta a gazdasági versenyképesség koncepcióját. A második rész azt mutatja be, hogy az adoptálás kezdetétől, az 1990-es évek közepétől a 2004-es csatlakozásig milyen változásokon ment át az EU integráció szintjén a versenyképesség ügye. A közpolitikai megoldások részévé vált 2004-re azzal a kettős céllal, hogy az EU világgazdasági szerepét erősítse, és hogy támogassa a tagországok gazdasági fejlődését. Ennek érdekében költségvetési forrásokat is rendeltek a versenyképességi célok eléréséhez. A harmadik rész a jelenlegi, a fenntartható versenyképességnek (sustainable competitiveness) nevezett jelenlegi koncepciót mutatja be, amelyet olyan keretrendszerként alkalmaznak, amely lehetővé teszi az EU tagállamainak és az EU-nak, mint integrációnak, hogy a keretrendszer elemeinek mentén értékeljék, mérjék és összehasonlítsák a kiemelt versenyképességi célokat.

13 A cikk kéziratának zárásakor, 2024 júliusában Magyarország tölti be az EU soros elnöki tisztjét, és ennek az időszaknak a kiemelt vezérgondolata a versenyképesség.

A GAZDASÁGI VERSENYKÉPESSÉG VIZSGÁLATÁNAK NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA

Bár már az 1980-as évektől számos nemzetgazdasági szinten versenyképességet vizsgáló angol nyelvű tanulmány, jelentés és könyv jelent meg, a versenyképesség gazdaságpolitikai vonzerejének növekedésében és a terület tudományos-szakmai alakulásában is máig meghatározó munka Porter (1990) *Competitive Advantage of Nations* c. könyve. Hatással volt a World Economic Forum (WEF) versenyképességi jelentéseinek szakmai tartalmának alakítására is, és így a nemzetgazdasági teljesítményeket összehasonlításban értékelő ún. versenyképességi jelentések összeállítóira és címzettjeire is. A WEF mellett az azóta is éves jelentésekkel jelentkező svájci székhelyű International Management Development (IMD) szervezet versenyképességi megközelítésére is hatott a könyv. Vannak országok, amelyekben hosszabb-rövidebb ideig kormányzati szinten működtek gazdasági versenyképességet alakítani szándékozó intézmények, és vannak sikertörténetek is: egy-egy ország, nemzetgazdaság 5-10 év alatt jelentős gazdasági teljesítmény növekedést ért el (lásd Chikán – Molnár – Szabó 2018-as áttekintését).

A versenyképesség, mint gazdasági kutatási terület is fennmaradt, annak ellenére is, hogy gazdaságpolitikai és intellektuális vonzereje az 1990-es évekhez viszonyítva csökkent. Számos tudományos és szakmai vita bontakozott ki Porter (1990) nyomán. Az évek során részben teljesült a szerzőnek a könyvben megfogalmazott szándéka, hogy változást hozzon a nemzetközi gazdasági kapcsolatok elemzésében és alakításában: a vállalatokat (különösen iparágakat) és az ezek működését befolyásoló intézményi környezete ma már evidenciaként vizsgálандó kontextuális tényező a gazdaságtan (Economics and Business and Management) számos területén. A hazai kutatási palettán a Budapesti Corvinus Egyetem Versenyképesség Kutató Központja (BCE VKK) 1996 óta időről időre jelentkezik vállalatokra fókuszáló versenyképességi jelentéssel, és nemzetközi szinten is igyekszik hozzájárulni a terület tudományos és szakmai eredményeihez. A szerző ennek a csoportosulásnak alapítója és mindmáig közreműködő kutatója. A VKK definíciói kiforrottak, ezek jelentik a szakmai-tudományos értelmezési keretet a továbbiakban Chikán et al. (2019) alapján.

Felfogásomban a versenyképesség többszintű és összetett gazdasági koncepció, amely valamilyen módon a nemzetgazdasági fejlődést teszi középpontjában, és amely szerint ezt alapvetően a vállalatok határozzák meg, amelyek teljesítménye és ennek alakításának a képessége nemzetközi és hazai piacokon és versenyben alakul, hatnak rá technológiai és társadalmi trendek, és befolyásolható. A befolyásoló aktorok egyikét a vállalatok működési területeinek kormányai és

szerveik jelentik, amelyek az intézményi tényezők alakításával és erőforrások mozgósításával tudják befolyásolni a vállalatok teljesítményének alakulását. Az Európai Unió, mint gazdasági integráció is igyekszik tagállamain keresztül befolyásolni az EU egészének gazdasági fejlődését és teljesítményét az Egyesült Államokhoz, Kínához, vagy éppen Japánhoz viszonyítva. E mellett az is egy folyamatos cél, hogy e folyamattal párhuzamosan a tagállamok közötti gazdasági különbségek csökkenhessenek. A versenyképességet alakítani szándékozó és elemző aktorok számos szakmai és tudományos eredményre és eszközrendszerre tudnak támaszkodni, amelyek 1990 óta is, és 2004 óta is jelentősen fejlődtek és igazodtak a folyton alakuló kihívásokhoz. Ezekben a változásokban az Európai Unió Bizottsága, az Európai Bizottság dokumentumai felfoghatók egyfajta jelzésnek, útmutatónak és tükörnek.

1 kutatási állítás: A gazdasági versenyképesség az 1990-es évektől kezdődően került a tudományos és a szakmai érdeklődés középpontjába. A versenyképességnek számos egymással átfedő, részleteiben különböző szakmai és tudományos felfogása és megfogalmazása létezik, amelyek az idők során alakultak, és idomultak a változó társadalmi, gazdasági és természeti környezethez is, és a gazdagodó tudományos ismeretekhez is. A gazdasági versenyképesség koncepcióját az Európai Unió is adoptálta.

AZ EU VERSENYKÉPESSÉGÉNEK ALAKULÁSA ÉS KÖZPOLITIKAI TÁMOGATOTTSÁGA A 2004 BŐVÍTÉS IDŐSZAKÁBAN

Már az EU-csatlakozást megelőzően, és azt követően is a csatlakozó országokkal szemben megfogalmazott egyik „puha” elvárás volt egyfajta versenyképességi szint elérése és a versenyképességük fejlesztése. A versenyképesség a csatlakozás előtt és azóta is folyamatosan napirenden van; dekrétumok és iránymutatások születnek, az Európai Bizottság rendszeresen áttekinti és értékeli az EU egészének, és benne a tagállamok versenyképességének alakulását. Magyarország, és a régió többi államának 2004-es csatlakozására az Európai Bizottság (EC – European Commission) számos, azóta is meglévő megoldással és eszközrendszerrel rendelkezett. Ezek a következők voltak: folyamatosan fejlesztett versenyképesség koncepcióval éves jelentéseket publikáltak, összeállítottak egy mutatószámrendszert a tagállamok vállalatainak a versenyképességének monitorozására (Enterprise Policy Scoreboard, EPS), EU-szintű intézményeket állítottak fel a versenyképességet előmozdító horizontális politikákra (pl. az EU Competitiveness Council, 2002-től működik, és fejlesztették a gazdasági kormányzás egyeztető grémiumait), és végül felismerték, hogy a 2000-ben megfogalmazott ún. Lisszaboni Stratégia megvalósulásának egyik legnagyobb aka-

dálya a megfelelő erőforrások (kötségvetési források) hiánya. (Ennek kifejtését lásd Chikán – Czakó, 2009).

A 2004-es EU csatlakozás egy folyamatban lévő költségvetési ciklus (2000-2007) közben zajlott, az ún. Lisszaboni Stratégiát pedig annak első évében fogadták el. A csatlakozó országok első teljes EU költségvetési ciklusa 2007-2013. lett, és ehhez kapcsolódóan vettek rész az első hétéves fejlesztési politikák előkészítésében és saját fejlesztési célkitűzéseik kidolgozásában is. (Jelenleg a harmadik teljes költségvetési ciklusban vannak ezek a 2004-ben csatlakozott országok: a második a Covid-19 egészségügyi világvárvány krízis helyzetével zárult, 2014-2020., a harmadik pedig 2021-ben kezdődött, és a 2021-2027. időszakra vonatkozóan zajlik.) Ezt azért érdemes kiemelni, mert meglátásom szerint az ambiciózus Lisszaboni Stratégia egyik gyakorlatban is levont tanulsága lett, hogy a költségvetési ciklusok (indulás mínusz 2 vagy 3 év) során az EU-tagállamok egyeztetett ajánlásokhoz igazodva tervezhetik meg tagállami fejlesztési terveiket, amelyek elvileg a hétéves ciklusok pénzköltésének vázát adják. Az ajánlások pedig reflektálnak az EU versenyképességi szándékaira, hiszen az „EU költségvetése elsősorban egy befektetési költségvetés. Az EU közösségi kiadásainak 2% körüli összegét képviselve azt célozza, hogy a nemzeti költségvetéseket kiegészítse. Az a célja, hogy megvalósítsa azokat a prioritásokat, amelyekben az összes EU tag megegyezett. Európai hozzáadott értéket jelent azzal, hogy a szubszidiaritás és arányosság elvei mentén támogat akciókat, amelyek hatékonyabbak lehetnek, mint a nemzeti, regionális vagy helyi szintű akciók.” (Wikipedia, 2024)

Az EU különböző szervezeteinek dokumentumai (pl. EU szintű költségvetési előterjesztések, EU szintű versenyképességi jelentések) megerősítik, hogy az EU költségvetése az EU és tagállamainak versenyképességének előmozdító forrása is. Prioritásokat, javaslatokat egyeztetnek, majd kapnak a tagállamok, amelyek közül aktuális kormányaikkal maguk döntenek el, mire, mennyit és milyen eredményességi célok érdekében költenek. Magyarország második költségvetési ciklusáról szóló közérhető beszámolót lásd EC (2020). Az első versenyképességi koncepció az ún. versenyképességi piramisból indult (1996), amelyhez nagyon hasonlatos koncepcióval dolgozik a Magyar Nemzeti Bank (MNB) versenyképességi jelentéssorozata (MNB 2017-2024). Az Európai Tanács (European Council, EC) által elfogadott Lisszaboni Stratégia változást hozott 2000 márciusában. Ez a dokumentum azt tűzte ki célul, hogy az EU „váljon a világ legversenyképesebb és legdinamikusabb tudás alapú gazdaságává, képessé a fenntartható gazdasági növekedésre, amely több és jobb munkahellyel és nagyobb társadalmi kohézióval jár.” A kezdetben megadott dátum (2020) elmaradt, a célt szolgáló területek állandósultak már 2001-re (Chikán – Czakó, 2009, 60. old):

1. tudás alapú gazdaságra és társadalomra való felkészülés (infokom, K+F, innováció, belső piac),
2. az EU társadalmi modelljének modernizálása (oktatás, aktív foglalkoztatáspolitikai, társadalmi kirekesztés elleni küzdelem),
3. fenntartható fejlődés (klímaváltozás, fenntartható közlekedés, közegészségügyi kihívások, élelmiszerbiztonság, természeti erőforrások fenntartható használata),
4. egészségek gazdasági kilátások, kedvező növekedési lehetőségek fenntartása (adekvát makrogazdasági politikák, új módszerek és koordináció a tagállamok támogatására, a szükséges források mobilizálása).

2 kutatási állítás: Az EU versenyképesség koncepciója és monitoringja kiérlelődött 2004-re. Az EU 2004-es bővítésével párhuzamosan az EU hétéves költségvetése az EU és tagállamainak versenyképességi céljait előmozdító erőforrásává is vált. Az EU versenyképességi koncepciójának területei állandósultak, és ezek szerves fejlődés nyomán jutottak el a mai felfogásig.

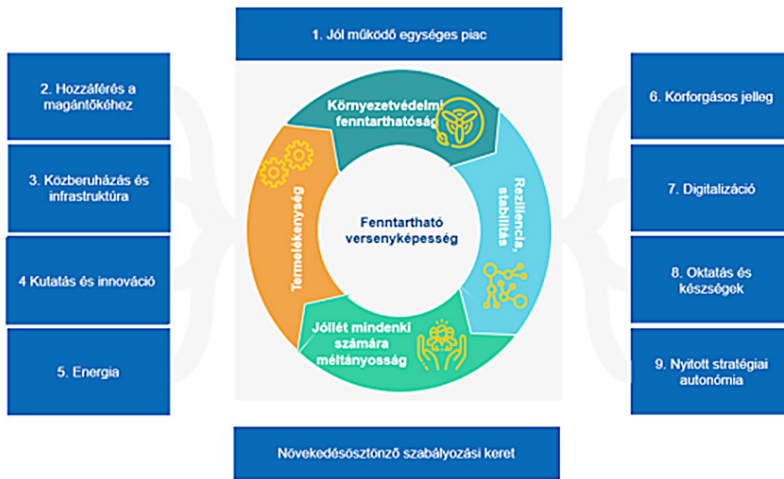
AZ EU FENNTARTHATÓ VERSENYKÉPESSÉG KERETRENDSZERE – A 2020-AS ÉVEK

Ugorva húsz évet, a legutóbbi EU versenyképességi jelentés (EC 2024) az 1. ábrán szereplő, 2023 óta használatos koncepcióval dolgozik (EC 2023). A megfogalmazás szerint „egy előre tekintő, jól-meghatározott és koordinált EU keretrendszer fogja előmozdítani az üzleti vállalkozások gyarapodását, teszi őket képessé a versenyre globális piacokon, vonzó munkahelyekkel és globális standardok meghatározásával.” (EC 2023, 1. old.) Ennek a keretrendszernek a középpontjában a fenntartható versenyképesség (sustainable competitiveness) áll, és ennek alapja az EU egészének viszonylatában a növekedésösztönző szabályozási keret. Az alábbiakban bemutatom a négy pillérét és a kilenc hajtóerőt is, rámutatva a fent bemutatott, korábbi koncepcionális kapcsolódásokra is.

A fenntartható versenyképességet szolgáló négy pillér egyike a közgazdaságtanból adoptált termelékenység (productivity), ennek alakítása és alakulása. Másodikként a mindenki számára juttatni szándékozott jóllétet, a méltányosság pillért (well-being for all, fairness) említem. Ez a pillért tekinthető úgy is, mint amelyik igyekszik meghaladni a közgazdaságtan hagyományos jólét (welfare) felfogását, és hozzá idomítani azt a fejlett országok egyre kifinomultabb társadalmi igényeihez. A méltányosság (fairness) szerepeltetés a korábbi versenyképesség felfogásokban a befogadó (inclusive) gazdasági növekedés koncepciójának

egyik folytatásaként is tekinthető, és ma már konszenzusos alapon elfogadott. A harmadik pillér a környezetvédelmi fenntarthatóságot (environmental sustainability) emeli ki, amely első megjelenésként a fenntartható energiaforrások prioritássá emelésével indult. A negyedik pillér a reziliencia, stabilitás (resilience, stability) a Covid-19 egészségügyi válsághelyzet, majd az ukrán-orosz háború bizonytalanságai nyomán került kiemelésre.

1. ábra: Az EU fenntartható versenyképesség keretrendszere és kilenc hajtóereje

Forrás: EU (2023), 3. oldal

Megjegyzés: Az ábra a magyar nyelvű változathól került beillesztésre. A szövegben az angol nyelvű elnevezéseket is megadtam, jelezve azt is, hogy helyenként a magyar és az angol nyelvű elnevezések eltérnek egymástól.

A kilenc hajtóerő közül az 1. az EU egységes belső piaca (functioning single market), amely az áruk (termékek, szolgáltatások), a tőke, a munka és tudás piacok mindegyikét magába foglalja. Az 1. ábrán grafikailag is kiemelték az 1. hajtóerőt, és közvetlenül ehhez kapcsolták a fenntartható versenyképességet a négy pillérével. Jelenleg az egységes piacért felelős DG-hez (Director General) tartozik a versenyképesség, és az elmúlt két évtizedben ide kapcsolták a vállalatok (enterprise) és a kisvállalatok (small business) ügyeit is. A többi nyolc (2-9) hajtóerő mindegyike vállalat központú. A 2. a kisvállalatok és vállalkozások magántőkéhez való hozzáférése vonatkozik (access to private capital and investment). A 3. az állami beruházásokra, befektetésekre és infrastruktúra

fejlesztésekre (public investment and infrastructure). A 4. kutatás és innováció elősegítésére (research and innovation) az alap- és az alkalmazott-kutatást, és az innovációt egyaránt magába foglalja, kijelölve néhány kiemelt kutatási területet is (pl. tiszta technológiák, biotechnológia és digitalizáció). Az 5. az energia (energy)-biztonságra, és a megújuló energiákra. A 6. a körforrásos gazdaság előmozdítása (circularity), ami a környezetvédelmi fenntarthatósághoz is szorosan kötődik, és új működési és üzleti modellek irányába hat. A 7. a digitalizáció (digitalization) az IT, a tudásalapú gazdaság, az ipar 4.0, és legújabban a mesterséges intelligencia alkalmazásokat ill. ezek nyomán magába foglalja a digitális infrastruktúrát, a kiber-biztonságot is. A 8. hajtóerő az oktatás és a készségek (education and skills) kapcsán az életen át tartó tanulás és képzési programok koncepcióját az egyénekre és a vállalatokra nézve is fenntartja ill. kiterjeszti. A 9. a nyitott stratégiai autonómia angol elnevezése és tartalmi leírása a külkereskedelmet és az EU világgazdasági szerepvállalását érint (trade and open strategic autonomy).

Mind a kilenc ismertetett hajtóerőre vonatkozóan kulcsfontosságú teljesítményindikátorok (key performance indicators, KPIs) kerültek meghatározásra, és megfogalmazták a 2030-ra vonatkozóan elérendő célértékeket is. Elvileg ezek a célok olyan menüként is szolgálnak a EU tagállamai számára, amelyek alakítása érdekében is használhatják az EU költségvetést: programokat indíthatnak EU források felhasználásával.

3 kutatási állítás: Az EU jelenlegi fenntartható versenyképesség koncepciója olyan keretrendszerként került megfogalmazásra, amely a pillérek, hajtóerők és megvalósítási célok területein operacionalizálhatóvá teszik a tagállamok és végső soron az EU mint integráció versenyképességi eredményeinek értékelését, mérését és összehasonlítását.

ÖSSZEFOGLALÁS

A gazdasági versenyképesség szakmai és tudományos tartalma ma már korántsem olyan népszerű, mint volt az 1990-es években. Az EU azok közé az intézmények közé tartozik, amelyek a vállalatokat középpontba helyező versenyképességi koncepciót magukra szabták, fejlesztették, és alkalmazzák. Az EU dokumentumok alapján bemutatásra került, hogy a 2004 EU-bővítés, és Magyarország EU-csatlakozásának időpontjára a koncepciói olyan keretrendszerre alakult, amelyik célkitűzések megfogalmazásával, ezek monitoringjával és értékelésével, valamint erőforrások dedikálásával igyekezett előmozdítani az EU egészének és tagállamainak versenyképességének fejlesztését. Az EU jelenlegi fenntartható versenyképesség koncepciója megőrizte a korábbi tématerületeket,

épített a korábbi keretrendszerek alkalmazásának tapasztalataira. Ez a keretrendszer kiemelt versenyképességi célokat hivatott erősíteni, elemei és a megvalósítást szolgáló költségvetési források is rezonáltak a közelmúlt váratlan helyzeteire és kihívásaira (pl. a covid-19 egészségügyi válsághelyzet nyomán előálló gazdasági vis maior helyzetek nyomán a reziliencia fejlesztése).

Két évtized hosszú idő, az előre lépések hatásai és sebessége vitathatók. Érdemes felfigyelni arra, hogy az EU intézményei, különösen az Európai Bizottság, szakmai és tudományos eredményekre is építve fejleszti a versenyképesség koncepcióját, amelynek különböző elemei a hétéves költségvetési ciklusokban is, valamint az EU tagállamok együttműködését és fejlesztését szolgáló különféle ajánlásokban és értékelésekben is megjelennek. Az online elérhető dokumentumok különféle EU intézmények és grémiumok tanácskozási ill. döntéselőkészítő anyagai is, és tekinthetők olyan ismeretanyagoknak is, amelyekre építve a versenyképességgel foglalkozók, és tagországok döntéshozói is fejleszthetik saját nemzetgazdasági versenyképességi kapacitásaikat, és amelyek alapul vehetők a területükön működő vállalatok versenyképesebb működésének előmozdítását célzó nemzeti közpolitikákhoz is.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bíró-Nagy A., & Medve-Bálint G. (szerk.) (2024). 20 év az Európai Unióban. Magyarország uniós tagságának közpolitikai mérlege. Osiris – Kiadó – Hun-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont. Budapest
- Chikán, A., Czakó, E., Demeter, K., & Losonci, D. (2019, december). Versenyben a világgal? - A mikrogazdasági versenyképességi kutatások eredményei 1995-2018. Vezetéstudomány, <http://dx.doi.org/10.14267/VEZTUD.2019.12.03>
- Chikán, A. Molnár, B. & Szabó, E. (2018, december). A nemzeti versenyképesség forgalma és támogató intézményi rendszere. Közgazdasági Szemle. LXV., <https://doi.org/10.18414/kszo.2018.12.1205>
- Chikán, A., & Czakó, E. (2009). Az Európai Unió versenyképességre vonatkozó koncepciói. in Chikán, A., Czakó, E. (szerk.). Versenyben a világgal. Vállalataink versenyképessége az új évezred küszöbén. Akadémiai Kiadó, Budapest, 56-64. old.
- EC (2024, February 14). The 2024 Annual Single Market and Competitiveness Report. Communication from the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Brussels, https://single-market-economy.ec.europa.eu/publications/2024-annual-single-market-and-competitiveness-report_en

- EC (2023, March 16). Long-term competitiveness of the EU: looking beyond 2030. Communication from the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Brussels,
- EC (2020). Directorate-General for Budget, EU budget in my country – Hungary, Publications Office, <https://data.europa.eu/doi/10.2761/160670>
- MKT (2024, Június 13). 20 éve az EU-ban. Konferencia-sorozat, EU20, <https://eu20.blog.hu/>
- MNB (2017-2023) Versenyképesség jelentések. 2017-2023. MNB, <https://www.mnb.hu/kiadvanyok/jelentesek/versenykepessegi-jelentes>
- Porter, M. E. (1990) *The Competitive Advantage of Nations*. The Free Press, New York
- Wikipedia (2024) Budget of the European Union. Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Budget_of_the_European_Union